

DOS FRAGMENTES DE BREVIARI CATALANS FINS ARA DESCONEGUTS A LA BIBLIOTECA NACIONAL DE FRANÇA (BNF, Supplément turc 983)

per Joaquim GARRIGOSA

RESUM

La Biblioteca Nacional de França conserva diversos manuscrits litúrgics medievals catalans que són prou coneguts entre els investigadors. Ara hi podem afegir uns fragments de breviari, de la primera meitat del segle XII, curiosament enquadrats al còdex miscel·lani Supplément turc 983, que conté diversos tractats àrabs. Els dos folis en qüestió, desconeguts fins ara, degueren ser utilitzats com a cobertes d'alguns dels quaderns que després es van enquadrar al volum factici. En aquest estudi es presenta el contingut litúrgic dels dos folis i se n'estudia la notació musical que conté, que pertany a la darrera fase de la notació musical catalana *in campo aperto*.

Paraules clau: París, Biblioteca Nacional de França, breviari, segle XII, Quaresma, Nadal, notació musical catalana.

TWO HITHERTO UNKNOWN CATALAN FRAGMENTS OF A BREVIARY IN THE BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE FRANCE (BNF, SUPPLÉMENT TURC 983)

ABSTRACT

The Bibliothèque Nationale de France conserves various Catalan medieval liturgical manuscripts which are well known among researchers. Now we can add some breviary fragments, from the first half of the 12th century, curiously bound in the miscellany codex Supplément turc 983, which contains various Arabic treatises. The two folios in question, which were hitherto unknown, must have been used as covers for some of the signatures that were subsequently bound in the factitious volume. This paper presents the liturgical content of the two folios and a study of the musical notation which it contains, belonging to the last phase of Catalan musical notation *in campo aperto*.

Keywords: Paris, Bibliothèque Nationale de France, breviary, 12th century, Lent, Christmas, Catalan musical notation.

Fa uns mesos l'amic i musicòleg Juan Carlos Asensio em va informar que a la pàgina web *Musicologie Médiévale* havia aparegut una referència entorn d'uns fragments de breviari amb notació musical catalana. La informació, amb reproduccions incloses, havia estat redactada i penjada pel musicòleg Dominique Gatté, impulsor de la citada i activa web dedicada a la recerca sobre la musicologia i la litúrgia medieval.

La notícia va despertar immediatament el meu interès, ja que aquests fragments, que fins ara m'eren del tot desconeguts, estaven enquadrats dins d'un manuscrit àrab que duu com a signatura Supplément turc 983.

L'única informació fins aleshores era la descripció de la Biblioteca Nacional de França (BNF), en què, de manera molt genèrica, en parlar del contingut del manuscrit, hi diu: «un feuillet d'un Bréviaire italien, sur parchemin, avec les neumes, du XIIe siècle (folios 55 et 74)» i, més endavant, «un autre feuillet du Bréviaire italien (folios 133 et 143 bis)».¹

1. Se'n pot consultar la descripció a <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc942862>, on també hi ha l'enllaç per poder consultar el manuscrit digitalitzat.

EL MANUSCRIT

El manuscrit sencer, d'acord amb la descripció de la BNF, té 173 folis en pergamí que mesuren 130×90 mm.

Es tracta d'un manuscrit miscel·lani amb diversos tractats de tradicions, un tractat de sufisme, fragments d'un tractat de jurisprudència, un tractat talmúdic, etc.

Els fragments de breviari citats més amunt i enquadrats amb el manuscrit miscel·lani, sempre seguint la descripció de la BNF, són folis de guarda d'alguns dels tractats esmentats.

Els folis que interessin en aquest breu estudi són, doncs, els números 55, 74, 133 i 143 bis.

Fins ara no l'he pogut consultar directament i només ho he fet a través de la reproducció que la BNF té en línia. Malgrat que a la imatge no s'aprecia, per la descripció de la biblioteca i pel contingut dels cants i les lectures, s'endevina que es tracta de folis sencers que, doblegats pel mig, fan de guarda del tractat que contenen. D'aquesta manera, tal com es pot veure a l'esquema que es presenta a la figura 1, la continuïtat dels folis és la següent:

Foli A *recto*: f. 55 *recto* – f. 74 *verso*

Foli A *verso*: f. 55 *verso* – f. 74 *recto*

Foli B *recto*: f. 133 *verso* – f. 143 bis *recto*

Foli B *verso*: f. 133 *recto* – f. 143 bis *verso*

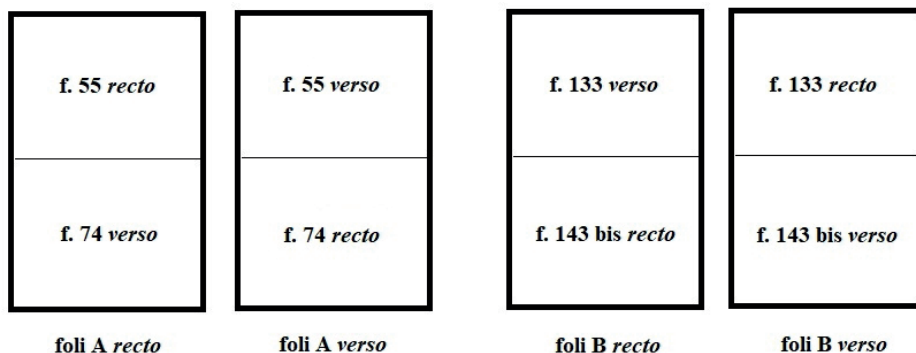

Figura 1. Disposició dels dos folis d'acord amb la numeració dels folis del manuscrit Supplément turc 983.

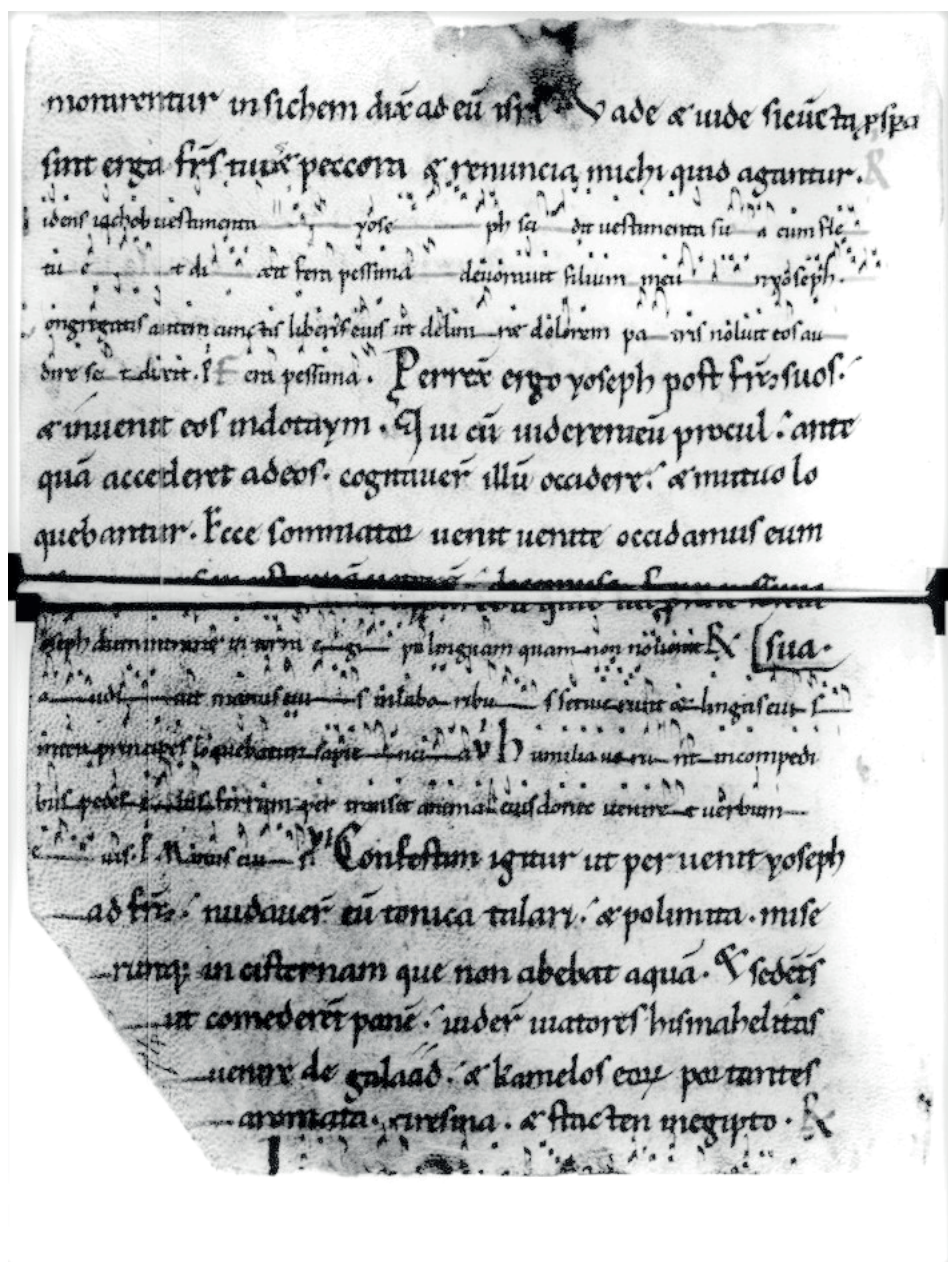

Figura 3. Reproducció reconstituïda del foli A verso: f. 55v i f. 74r.

Multiplicasti gentē. nō magnificasti leticiā.
 Letabunt corā te sic q̄ letant in m̄se. sic extit
 uictores capta p̄da. quando diuidit spolia
 Jugū enī honeris ei. & uirgā humeris ei. & se
 trū ex actoris ei supasti. sic in die. madian
 quia om̄is uiolenta p̄dacio cū tumultu. & uer
 mentū mixtū sanguine. erit in cōbustione
 & ab ignis. & **H**odie nobis c̄loꝝ rex de uirgine n
 sci d̄ gnātū s̄ est ut hominem perditum ad re gna ce
 lestia euo cā rōe Claudio exercitū angelo rium. quia salus
 r̄na n̄me no arnet

Parvulus enī nat⁹ ē nob. & fili⁹ dat⁹
 t fact⁹ ē principat⁹ ei sup humerū
 abit nom ei ad mirabilis. cōsilia
 iat facti s̄cti. ^{143 bis} princeps pacis. Mi
 i in verū. & pacis nō erit finis.

Figura 4. Reproducció reconstituïda del
 foli B recto: f. 133v i f. 143 bis r.

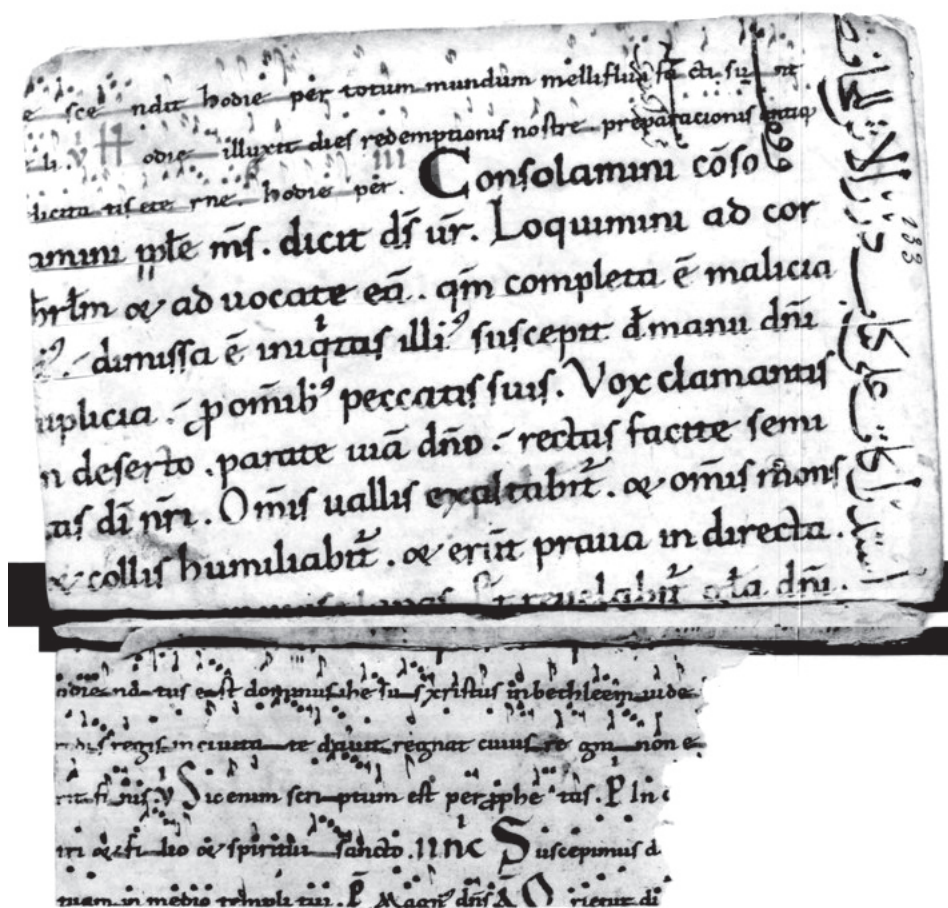

Figura 5. Reproducció reconstituïda del foli B verso: f. 133r i f. 143 bis v.

A la vista de la lletra i de l'aspecte general dels fragments, penso que es tracta de dues mans diferents (i potser de dos manuscrits diferents?). La distribució de les ratlles no coincideix amb tota exactitud als folis A i B, i la lletra té una aparença diferent, més angulosa i estreta al foli A i més rodona i lleugerament més ampla al foli B.

El foli A té una mida aproximada de 160 × 130 mm. Està lleugerament retallat a la part inferior i al marge dret. A la meitat inferior presenta un tall oblic que és original en el moment de copiar el manuscrit, ja que no afecta la continuïtat del text. S'hi endevinen 22 ratlles de text o de música. A la part corresponent al foli 55 *recto* s'hi observa una inscripció en àrab.

Del foli B no se'n pot dir la mida aproximada, ja que està retallat al marge dret (marge esquerre al *verso*) i la part inferior (el foli 143 bis) està molt mutilada. A la part corresponent al foli 133 *recto* s'hi observa una inscripció en àrab.

Quant a la datació d'aquests fragments, d'acord amb la paleografia literària, amb la configuració que presenta la notació musical i després d'una profitosa conversa amb Mn. Miquel dels Sants Gros, probablement caldria situar-la al primer quart del segle XII.

CONTINGUT DEL FOLI A

A les figures 2 i 3 es pot veure la reconstitució del foli A *recto* i *verso*. Hi ha part de l'ofici del diumenge III de Quaresma amb lectures del Gènesi, 37. D'acord amb la seqüència dels folis que he proposat més amunt, hi ha els següents responsoris i lliçons:

1. /f. 55r/ RESP [Videntes autem Yoseph] et videamus si prosint illi somnia sua (CAO 007863)
 VR Cumque vidisset Yoseph fratres sui quod a patre cunctis fratribus plus amarentur oderant eum nec poterant ei quicquam pacifice loqui unde et dicebant.
 P. Venite occidamus
2. LECTIO II: Accidit quoque ut visum somnium Yoseph reffert fratribus suis: Que causa maioris hodie seminarium fuit. Dixitque ad eos. Audite somnium meum quod vidi. Putabam nos colligere manipulos in agro et quasi consurgere manipulum meum et stare, vestrosque manipulos circumstantes adorare manipulum meum.

3. RESP Dixit Iudas fratribus suis (CAO 006477)
VR Quid enim prodest
 4. LECTIO III: Aliud quoque vidit somnium quod narrans fratribus ait:² /f. 74v/ Vidi per somnium quasi solem et lunam et stellas undecim adorare³ me. Quod cum patri suo et fratribus retulisset increpavit eum pa[ter suus] et dixit. Quid sibi vult hoc somnium quod vidisti? Num ergo et mater tua, et fratres tui adorabimus te super terram? Invideba[nt ei] igitur a fratres sui: pater vero rem tacitus considerabat.
 5. RESP Extraentes Yoseph de lacu vendiderunt Ismahelitis viginti argenteis reversusque Ruben ad puteum et cum non invenisset eum scidit vestimenta sua cum fletu et dixit Puer non comparet et ego quo ibo. (CAO 006707)
VR At illi intinctam tunicam Yoseph in sanguine mitente que ferrent eam ad patrem et dicerent vide verum túnica filii tui sit an non.
P. Reversusque.
 6. LECTIO IIII: Cumque fratres illius in pascendis gregibus patris⁴ /f. 55v/ morarentur in Sichem dixit ad eum Israel Cumque fratres illius in pascendis gregibus patris morarentur in Sichem dixit ad eum Israel: Vade et vide si cuncta prospera sint erga fratres tuos et peccora et renuncia mihi quid agantur.
 7. RESP Videns Iachob vestimenta Yoseph scidit vestimenta sua cum fletu et dixit fera pessima devoravit filium meum Yoseph. (CAO 007858)
VR Congregatis autem cunctis liberis eius ut delinirent dolorem patris noluit eos audire set dixit.
P. Fera pessima.
 8. LECTIO: Perrexit ergo Yoseph post fratres suos et invenit eos in Dotaym. Qui cum viderent eum procul, antequam accederet ad eos, cogitaverunt illum occidere: et mutuo loquebantur: Ecce somniator venit venite, occidamus eum [et mittamus in cisternam veterem: dicemusque: Fera pessima].⁵
2. Aquesta línia del text s'endevina malgrat que la lectura queda molt tallada pel doblec del foli.
 3. El text s'endevina fàcilment malgrat que la lectura queda molt tallada pel doblec del foli.
 4. Aquesta línia del text s'endevina malgrat que el foli està molt retallat.
 5. Aquesta línia del text pràcticament no es veu, però es pot endevinar per la continuïtat del text.

9. /f. 74r/ RESP [Y]oseph dum intraret in terra Egipti linguam quam non novint audivit manus eius in laboribus servierunt et linguas eius inter principes loquebatur sapiencia. (CAO 007037)
 VR Humiliaverunt in compedibus pedes eius ferrum pertransivit animam eius donec veniret verbum eius.
 P. Manus eius.
10. LECTIO VI: Confestim igitur ut pervenit Yoseph ad fratres nudaverunt eum tunica talari et polimita: miseruntque in cisternam que non abebat aquam. Et sedentes ut comederent panem, viderunt viatores Hismahelitas venire de Galaad, et kamelos eorum portantes aromata, et resina, et stacten in Egipto.
11. RESP⁶

CONTINGUT DEL FOLI B

A les figures 4 i 5 es pot veure la reconstitució del foli B *recto* i *verso*. Hi ha part de l'ofici nocturn de Nadal amb lliçons d'Isaïes, 9; Isaïes, 40. Seguint la seqüència dels folis que he esmentat més amunt, hi trobem els següents responsoris i lliçons:

1. /f. 133v/ LECTIO: [...] Multiplicasti gentem non magnificasti leticiam letabuntur coram te sicut qui letantur in messe: sicut exultant victores capta preda, quando dividunt spolia. Iugum enim honeris eius, et virgam humeris eius et se[p]trum exactoris eius superasti sicut in die Madia[n]. Quia omnis violenta predacio cum tumultu et ve[sti]mentum mixtum sanguine: erit in combustionem et cibus ignis.
2. RESP Hodie nobis celorum rex de virgine n[a]sci dignatus est ut hominem perditum ad regna celestia evocaret gaudet exercitus angelorum quia salus [ete]rna humano generi a[pparuit] (CAO 006858)
3. /f. 143 bis r/ LECTIO: Parvulus enim natus est nobis, et filius da[tus est nobis, e]t factus est principatus eius super humerum [eius: et voc]abitur nomen eius admirabilis, consiliar[ius, Deus, Fortis, P]ater futuri seculi, princeps pacis. M[ultiplicabitur] eius imperium et pacis non erit finis.⁷

6. Del responsori, només se'n veuen traces de text i part de la notació. Per la i capital que es veu i la figuració neumàtica podria ser el responsori *Igitur Yoseph ductus est*.

7. El foli està molt retallat, sobretot al marge esquerre.

4. /f. 133r/ RESP [Hodie nobis de celo pax vera d]escendit hodie per totum mundum melliflui facti sunt [ce]li. (CAO 006859)
VR Hodie illuxit dies redemptionis nostre preparacionis antique [fe]licitatis eterne.
P. Hodie per.
5. LECTIO III: Consolamini conso[l]amini popule meus dicit dominus vester. Loquimini ad cor [I]herusalem et advocate eam, quoniam completa est malicia [e]ius, dimissa est iniquitas illius: suscepit de manu domini [d]uplicia pro omnibus peccatis suis. Vox clamantis [i]n deserto: parate viam domino, rectas facite semi[t]as dei nostri. Omnis vallis exaltabitur, et omnis mons et collis humiliabitur, et erunt prava in directa, [et aspera in vias planas:] et revelabitur gloria domini.
6. /f. 143 bis v/ RESP [H]odie natus est dominus Ihesus Christus in Bethleem Iudea [in diebus He]rodis regis in civitate Davit regnat cuius regni non erit finis.⁸ (CAO 006855)
VR Sic enim scriptum est per prophetas.
P. In c[ivitate]
[Gloria Pa]tri et Filio et Spiritui Sancto.
7. II NOCTURNO: ANT Suscepimus d[eus misericordiam] tuam in medio templi tui. (CAO 005084)
Ps. Magnus dominus.
8. ANT Orietur di[e]bus domini... (CAO 004194)

NOTACIÓ MUSICAL DEL FOLI A

Hi ha notació musical als diferents responsoris situats entre les lliçons. La notació és catalana *in campo aperto* sense ratlles, ni claus, ni guió final.⁹ L'aparença és similar a les escriptures de la primera meitat del segle

8. Amb referència al responsori *Hodie natus est dominus Ihesus Christus in Bethleem Iudea*, vegeu allò que en diu Joseph Lemarié quan parla de la particularitat d'aquest responsori que només troba a algunes àrees concretes (regió beneventana, Itàlia central, Provença, regió de Narbona i Aquitània). El verset *Sic enim scriptum est per prophetas* només el localitza a la Provença i a la Narbonesa. Joseph LEMARIÉ, *Le bréviaire de Ripoll*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 1965, p. 81-82.
9. Per a la descripció de la notació musical, remeto el lector a l'apartat «Les principals característiques de la notació catalana», a Joaquim GARRIGOSA, *Els manuscrits musicals a Catalunya fins al segle XIII*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 347-365.

xii, que es caracteritza per la poca diversitat dels signes neumàtics, el traç angulós i l'absència de la *virga*, que ha estat reemplaçada per *punctum*. Només hi trobem algun signe d'ornament (*bivirga*) i molt pocs neumes de més de tres notes, la qual cosa ens referma en la datació proposada.

Un dels elements més destacables que detectem en aquest fragment és el que es refereix a la precisió de la diastematia, que aporta una correspondència real amb la melodia que hem conservat d'aquest repertori.¹⁰ A la figura 6 podem veure el responsori *Videns Iachob vestimenta Yoseph scidit*, on hem sobreposat els neumes del manuscrit damunt de l'escriptura quadrada amb tetragrama. Hi podem constatar la coincidència del desplaçament dels signes neumàtics en altura respecte a la melodia escrita al pentagrama. Les poques diferències que hi podem observar són degudes als canvis melòdics que es produeixen en aquests repertoris al llarg dels segles de transmissió oral i de transmissió a través dels diferents manuscrits.

Resp
6

V i- dens Jacob * ves-timénta Joseph,

sci- dit ves-timénta su- a cum fle- tu, et di- xit:

Fe- ra péssi- ma devo- ra- vit fí- li- um me- um Joseph.

Figura 6. Responsori *Videns Iachob vestimenta* amb neumes sobreposats damunt de la melodia amb pauta.

10. La diastematia és la condició segons la qual una notació musical precisa les flexions melòdiques. Pot aconseguir-se a partir dels propis signes gràfics i a partir de la seva col·locació a diferents altures, amb pauta o sense. La diastematia a diferents altures respecte a una línia imaginària és la que ens acostava millor a la representació melòdica d'acord amb els paràmetres actuals d'escriptura musical.

NOTACIÓ MUSICAL DEL FOLI B

En aquest foli també hi ha notació musical als diferents responsoris que trobem entre les lliçons. La notació és catalana sense ratlles, ni claus, ni guió final, molt similar a la del foli A, i també deu ser de la mateixa època, amb poca diversitat de neumes, el traç angulós (però no tant com al foli A) i l'absència de la *virga*, que ha estat reemplaçada per *punctum*. Com a signes d'ornament hi trobem alguns *tripunctum* i algun neuma de més de tres notes.

Aquest foli també mostra una gran precisió diastemàtica, cosa que fa que la correspondència amb la melodia sigui també molt exacta. A la figura 7 hi podem veure el responsori *Hodie nobis celorum rex* amb els neumes del manuscrit sobreposats damunt de l'escriptura quadrada amb tetragrama. També es fa evident la coincidència de la línia melòdica amb la direcció i l'altura dels signes neumàtics. Les diferències que hi trobem respecte a la versió escrita amb notació al pentagrama són mínimes.

CONSIDERACIONS FINALS

Aquest parell de folis solts de breviari conservats sorprenentment enquadrats en un manuscrit àrab miscellani presenten força similituds. Però la factura de la lletra em fa pensar que pertanyen a dues mans diferents i, probablement, a dos còdexs diferents. Amb tot, cal destacar que la morfologia de la notació musical és molt similar en tots els aspectes i presenta una fase molt avançada en l'evolució de la notació musical catalana, amb característiques ben properes. Aquesta notació es troba en una fase molt desenvolupada quant a la plasmació de la diastematia de sentit vertical, que és la que en aquell moment s'anava imposant a les nostres terres just abans de la substitució per la notació aquitana durant el segle XII.

V/ Lc 2, 24

Resp
5

H O-di- e no- bis cæ- lorum Rex de Vír- gi-
 ne na- sci di- gnátus est, ut hóminem pérditum
 ad re- gna cæ- lés-ti- a re- vo- cá- ret. * Gau-
 det ex-ér- ci- tus an- ge- ló- rum, qui- a salus æ- tér- na
 hu- má- no gé- ne- ri ap- pá- ru- it.

The image shows a musical score for a responsory. It consists of five systems of music. Each system has a vocal line with square neumes and a piano accompaniment line with block chords. The Latin text is written below the piano line. The first system starts with a large initial 'H' and the text 'O-di- e no- bis cæ- lorum Rex de Vír- gi-'. The second system continues with 'ne na- sci di- gnátus est, ut hóminem pérditum'. The third system has 'ad re- gna cæ- lés-ti- a re- vo- cá- ret. * Gau-'. The fourth system has 'det ex-ér- ci- tus an- ge- ló- rum, qui- a salus æ- tér- na'. The fifth system has 'hu- má- no gé- ne- ri ap- pá- ru- it.'.

Figura 7. Responsori *Hodie nobis celorum rex* amb neumes sobreposats damunt de la melodia amb pautat.